

- Bernard Lewis, Buntzie Ellis Churchill, *Tarih Notları, Bir Ortadoğu Tarihçisinin Notları*, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2014, 428 s.

Değerlendiren: Mustafa Gündüz*

Ortadoğu ve İslâm konusunda 20. yüzyılın önde gelen tarihçilerinden biri olmasının yanında, Oryantalist dünyaya paradigma çizenlerin başında Bernard Lewis gelir. 1950'lerden itibaren Ortadoğu, Arap tarihi ve Türkiye üzerine akademik çalışmalar yapan Lewis yaygın/geniş bir şöhrete sahiptir. Bugün dünyanın en büyük meselesinin entelektüel zemini olan "medeniyetler çatışması" (s. 267) kavramını 1957'de zikredip sonrasında ilmek ilmek dokuyarak Huntington'a ödünç vermesi ve Irak savaşında aldığı rol Lewis'in önemini ortaya koyar. (Lewis, her ne kadar bu kavramı ilk defa kendisinin kullandığını iddia etse de, daha önce 1917'de *der Untergang des abendlandes (Batı'nın Çöküşü)* adlı eserinde Oswald Spengler, 1922 yılında da *A Study in the Contract of Civilization* eserinde A. Toynbee, medeniyetler çatışması ifadesine yer vermişlerdir).

Türkiye'de daha çok *Modern Türkiye'nin Doğuşu* ve *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi* gibi kitaplarıyla, yurtdışında ise yetkin bir Ortadoğu tarihçisi olarak tanınan Lewis'in 2014'te yayımlanan anıları görüş, düşünce, hayat tarzı, tarihçilik anlayışı ve yakın çevresinin sıkı bir özeti niteliğindedir. Her tarihçinin olduğu kadar Türkiye, Ortadoğu, İslâm, Avrupalılar ve oryantalizm konularına merak duyanların satır aralarına sinen imaları kaçırmadan, dikkatle okuması gereken değerli bir anı. Bunun yanında, kadim İngiliz politikasından Osmanlı arşivlerine, Ortadoğu'nun yerli halk ve eserlerinden yöneticilerine, Afrika ve Japonya'ya dek uzanan geniş coğrafyada tarih ekseninde heyecan verici bir seyahat.

Lewis, zengin bir Yahudi ailesinde doğar. Din ve dil bakımından şuurlu bir anne elinde büyür. Çocukluğundan itibaren farklı dillere meraklıdır, kültür edebiyat ve klasik ilimler üzerine eğitim alır. Kitap okumanın zevkinin öncelikle ona sahip olmak olduğunu keşfederek kitap biriktirir. Bu arada bolca klasik metin ve şiir ezberler. Tarih, edebiyat ve arkeoloji merakı ile seçkin üniversitelerde tahsil yapar. Bu arada bir şey dikkatini çeker: Araplar kendi tarihlerini öğrenmek için Londra'ya gelmektedir. İyi bir Ortadoğu tarihçisi olmaya o zaman karar verir. Arapça ve Farsça ile işe başlar. *Kur'an*'ın madde ve manası karşısında "büyülediğini" ifade eder. "*Kur'an* ilahi mükemmeliyeti nedeniyle, özgün Arapça metninden diğer bir dile tercüme edilemez ve aslında edilmemelidir" (s. 46) hükmünü vermesi, talibi olduğu meseleyi ne kadar derinden kavradığını gösterir. Sadece *Kur'an*'dan değil "İslam medeniyetinin zengin mizah damarı karşısında hayrete düşmüş ve büyülenmişim" (s. 224) demekten de kendini alamaz.

Lewis II. Dünya savaşında kendini İngiliz gizli servisinde memur olarak bulur. Buradaki beş yıllık hizmeti hakkında kesin bir ketumiyet içindedir. Ardından Ortadoğu'nun en netameli, girift meselelerine girer. İsmailileri doktora tezi olarak çalışır; sahaya iner, halkla hemhal olur. Filistinliler ve bölgenin Arap kabilelerini çözmeye gayret eder. Bu arada kendisine Arap halkları tarihi konusunda bir kitap sipariş edilir. Artık şöhret kapılarını açan konuyu

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü.
DOI: dx.doi.org/10.12658/human.society.5.10.D0118

bulmuştur. Kısa bir süre sonra modern Türkiye üzerine de bir eser istenir ve uzun hazırlıktan sonra Türkiye’de bilimum bütün resmî-gayri resmî tarihinin uğrak yeri hâline gelen *The Emergency of Modern Turkey* 1961’de Princeton’da yayımlanır. Türk Tarih Kurumu, modern laik Türkiye’nin doğuşunu “tarafsız” yazdığına itibar ettiği Lewis’in eserini *Modern Türkiye’nin Doğuşu* başlığıyla kısa süre sonra tercüme eder ve eser o günden bu yana yüksek bir ilgiye mazhar olur. Türk Tarih Kurumu şeref üyesi olan, Kemal H. Karpat tarafından “bir Türkiye dostu” (Karpat, 2015, s. 204) olarak takdim edilen Lewis, seküler, demokrat, modern, laik ve Avrupalı bir Türkiye’nin dostu olabilir ama “asla Müslüman bir Türkiye’nin değil”dir. (Yıldız, 25.10.2015). Mesele İslâm olduğunda, gerek akademik eserlerinde gerekse anısında her fırsatını bulduğu yerde “aşağılama” ve “hakaret” imalı cümleler kurmaktan geri kalmaz. Örneğin, *Müslümanların Avrupa’yı Keşfi* kitabının ortaya çıkış hikâyesini anlatırken, “Müslümanların Avrupa ile ilgili ne bildiklerini, bu bilginin ne kadar sağlıklı olduğunu ve Avrupa hakkında ne düşündüklerini –tabi eğer Avrupa hakkında bir şey düşünüyorlardıysa- keşfetmeye koyuldum” (s. 349), derken, daha baştan Müslümanları mahkûm etmektedir. Bu bakımdan bir modern oryantalist olan Bernard Lewis okuyucularının dikkatli olması, yetkin bir altyapı sonrasında onun eserlerine eğilmesi zarurettir.

Lewis’in anılarında dikkat çekmeyen sayfa, paragraf yok gibidir. “Hayli sofistike bir imparatorluk” (s. 104) olarak nitelediği Osmanlı devletinin arşivleri hakkında verdiği bilgiler şaşırtıcıdır. Osmanlı arşivlerinin zamanına göre ne kadar detaylı ve düzenli olduğunu, burada çalışmak isteyenlerin hangi sürprizlerle karşılaşabileceğini heyecanlı şekilde anlatır. Osmanlı tarihi çalışmalarında dilin önemine vurgu yaparken, “Osmanlıca bir metni okuyamadan, hatta mübalağa etmiyorum, alfabeyi bile bilmeden Osmanlı tarihi yazanlar var” (s. 312) diyerek meslektaşlarını (her halde daha çok Türk meslektaşlarını) eleştirir. Osmanlı diliyle ilgili hayranlığını dile getirdikten sonra, “dil inkılabının Osmanlıca’yı modern devlet okulları içinde bir antika ve esrarlı bir dil hâline getirdiğini” (s. 102) söyler. Dil reformunu eleştirirken, modern Türkiye’nin doğuşunu “kendini kadim bağlardan kurtaran bir ulusun, demokrasiye yüzünü çeviren yılanmış otoriter alışkanlıklara ve geleneklere sahip bir ülkenin” (s. 117) hikâyesi olarak anlatması, onun tarafını belli eder. Lewis, oryantalist zihniyetin inşasında şüphesiz hâkim bir role sahiptir. Müslümanların ilimle olan muarefeleri, din dışı konulara ilgi ve özellikle de kadın konusundaki menfi batılı algıyı her fırsatta pekiştirir. “İslâm toplumlarında kadınların baskı altında olduğu ve Türkiye’de 1923 sonrasında kurtulmaları” (s. 292) iddiası söz konusu oryantalist algı inşasının ve pekiştirme gayretinin özgün örneklerinden sadece biridir.

Anıların satır aralarında sıklıkla İngiliz kibir ve nobranlığını da görmek mümkündür. Yer yer Müslümanları kendinden başkasını düşünmeyen, temizlikten bihaber, pis, iştahına düşkün topluluklar olarak sunarken; İngilizleri de medeniyet temsilcisi, demokrasi havarisi olarak takdis eder. Lewis bir helezon gibi ördüğü anılarında adeta sağ gösterip sol vurur: “İslam toplumlarında tarihe büyük bir önem atfedildiğini” (s. 160) söyler ama cümlenin devamını “sadece kendi tarihlerine” diyerek bitirir. Bir başka yerde ise “1920’lerde Londra’da büyüyen bir çocuk olarak, yerkürenin üçte biri üzerinde dolaylı ya da doğrudan egemenlik kurmuş ve dünyanın farklı bölgelerinde *barbarlığın yerine medeniyet* ve imparatorluğun farklı bölgelerinde tiranlık ya da en iyi ifade ile otoriter yönetim yerine özgürlük ve adalet getirmiş olan... imparatorluğun parçası olmaktan gurur duyuyorum (italikler bana ait MG)” (s.118) derken nasıl da gözümüzün içine baka baka hilafı hakikat ifadeler kullandığı görülebilir. Britanya;

iki yüz yıldır, dünyanın bütün mazlum milletlerini sömüren, ezen ve modern tekniklerle hâlâ sömürmeye devam eden, dünyayı yangın yerine çeviren bir devlet değilmiş de, özgürlük ve adalet havarisimiş gibi! Dahası, Lewis "II. Dünya savaşı sonrasında emperyal Britanya'nın sonunun geldiğini ve bunun da en açık göstergesinin İngiltere'nin Hindistan'dan çekilmesi" (s. 118) olduğunu söyler. ABD/İsrail siyasetinin en azından akademik akıl hocasının, anılarını "modern Ortadoğu'nun yönetimleri Avrupa'nın modern birer yatırımıdır. Modernleşmenin sonucudur" (s. 392) diyerek bitirmesi ne kadar da yaman bir ironi ve kendiyile apaçık çelişmedir. Keza İngiliz hükümetinin sağladığı bursları "demokratik emperyalizm" (s. 185) olarak nitelemesi de bir dürüstlük gayreti.

Bernard Lewis, tarih notlarında sonlara doğru yaklaşırken gerçek kişilik ve kimliğine dair ipuçları verir. Ortadoğu coğrafyasının anlaşılmasında "Marksist çözümlemenin hiçbir işe yaramayacağını" (s. 312) farkında olması araştırma nesnesini ne kadar iyi tanıdığına delildir. Müslümanlara ve İslâm'a yaklaşımı emperyal bir ortodoksi ve oryantalist zihniyet içerir. Türklere çok Müslümanlara her fırsatta kıymık atması onun için sıradan bir hadisedir. Genelde Batı dışı toplumlar, özelde de Ortadoğu toplumları ve Müslümanlar için "demokrasiyi geliştirmek zor ve zahmetli bir iş" (s. 388) diyerek satır arasına "bu sizin yapabileceğiniz iş değil" imasını sıkıştırır. Burada demokrasinin sadece Batılılar için bir kurum olduğu vurgulanır.

Konu Filistinlilere geldiğinde onlara Romalılar'ın dilinden "belalı halk" (s. 242) demeyi ihmal etmez. Mısır'daki Müslüman Kardeşler oluşumunu ise "çok tehlikeli bir radikal İslami hareket" (s. 390) olarak niteler. Kendi ifadesiyle, "modern Avrupa'nın Ortadoğu'daki muhkem yatırımı" (s. 392) olan krallıkların, despot idarelerin yerel halk ve direniş guruplarına yönelik kıyımlarını ise "devletlerin militan dinî muhalefetle mücadelesi" (s. 271) olarak makulleştirir. Sağ gösterip sol vurma taktiğini burada da sürdürür: Modernleşme ürünü Ortadoğu despotizmini yermek için, "modern öncesi buralar daha açık ve çok daha hoşgörülüydü" (s. 392) der. İslâm hukukuna ve klasik İslami ilimlere de ünsiyeti olan Lewis'in *Kur'an*'daki cihat ayetlerini keyfe keder, istediği gibi görüşlerine mesnet kılarak, İslâm'ı bir savaş dini gibi gösterme gayreti ise kabul edilebilecek bir tavır ve ahlak değildir. Tam da bu vadide Batılıların ikiyüzlülüğünü, tarih çalışmalarındaki tutarsızlıklarını, yöntem ve zihniyet bakımından üst perdede yüzlerine çarpan, içlerinden biri Edward Said'in, "Avrupa tarihi ve filolojideki cehaletine" (s. 305) vurgu yapılarak *Oryantalizm* kitabının hakarete varan kelimelerle tenkit edilmesi Lewis'in bazı hakikatler karşısındaki hırçınlığını ve hazımsızlığını belgeler. Said'in "hilekâr, kötü niyetli şarlatan" (s. 306) ilan edilmesi aslında Lewis'in dilinden, Doğu'nun bilgisini keyfine göre inşa eden Batı'nın kendine dair verdiği bir ifadedir.

Oryantalist zihniyet ve kurgunun tamamına sindiği Lewis'in anıları, politik ve stratejist cephesi yanında, akademik tarihçilik ve yöntem açısından ufuk açıcı bilgiler de vermektedir. Özellikle Princeton yıllarını anlatırken, tasvir ettiği ilmî ortam, kütüphaneler, bir tarih probleminin ortaya çıkarılması, hipotezler, araştırma teknikleri, belgelerin kullanılması ve çalışma metodunun detayları her akademisyen ve tarihçi için önemlidir. Yine bu kısımlarda detaylı bir şekilde, Amerikan üniversiteleri ve İngiliz üniversiteleri karşılaştırması, iyi bir lisans hocası olmanın kıstasları, Amerikan toplumuna dair gözlemler üst düzey bir akademisyenin gözünden anlatılır.

Ona göre tarih müspet bir ilim değildir, zira sezi ve duyularla inşa edilir. Sudan'daki öğretim üyeliği sırasında öğrencilerle yaptığı tartışma, bir taraftan Afrikalıların özgür düşüneme-

yeceği ima ederken, diğer taraftan tarih ilminde asla tek bir doğrunun olmadığını, önemli olanın sağlam argümanlarla bir meseleyi temellendirmek olduğunu, bu şekilde birden çok doğrunun olabileceğini belirtmesi oldukça değerli bir yorumdur. Benzer bir enstantaneyi Pakistan'da yaşar ve otobüste yanında oturan delikanlıya "siz asla Batılı olamazsınız" mesajını verir. Lewis'in "öğrencilerimden asla nesnel olmalarını istemedim, sadece dürüst" (s.153) ve bir de "adil olmalarını" (s. 161) istedim demesi de elbette kıymetli bir akademik tarzıdır. Tarih felsefesi noktasından "bir şeyin neden gerçekleşmediği değil, neden gerçekleştiğinin sorulmasını" (s. 166) önemli bulur. Tarihin esas işinin bu olduğunu kabul etmesi de hayli anlamlıdır.

Lewis'in anıları, meslekî kariyeri, kitaplarının yazılış öyküsü ve etkileri yanında kişisel hayatına dair birçok ayrıntıyı da içeriyor. Eserlerinin çoğunu yetmiş yaşından sonra yazması, sosyal bilimler ve tarihçiler dünyasında farklı bir tercih, imkân ve şanstır. Benzer durum Türk tarihçi Halil İnalçık için de kısmen söz konusu. On beş dil bilen, eserleri dünyanın pek çok yerinde okunan ve okutulan, Araplar, Türkler, İslâm ve Orta Doğu halkları konusunda sıkça görüşüne başvurulmuş bu sıra dışı tarihçi, meslek hayatında başarısının sırrını üç şeye bağlar: "dikkati uzun süre toparlayabilme, iyi bir hafıza ve taklit yeteneği" (s. 324).

Batı dünyası için olduğu kadar Müslümanlar için de son derece önemli olan Bernard Lewis'in anıları satır aralarındaki anlamlar kaçırılmadan, satır altları çizilerek, dikkati uzun süre toparlayarak ve her ayrıntı hıfzedilerek okunmalıdır.

Kaynakça

- Karpat, K. H. (2015). *Bir Ömrün İnsanları*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Lewis, B. (2002). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (M. Kıratlı, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewis, B. (2000) *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, (İ. Duru, Çev.) İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Yıldız, A. (25.10.2015). Bireysel Görüşme.